

# De profeet Habakuk gaat vliegen

Onbekende bijbelse verhalen  
in de westerse kunst

Jos Ossewaarde



Eburon  
Utrecht 2023

ISBN 978-94-6301-479-3

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht  
[www.eburon.nl](http://www.eburon.nl)

Op de omslag: Jan Mertens van Dornicke, *Een schenker biddend met de profeet Daniël, terwijl op de achtergrond een engel de profeet Habakkuk draagt* (olieverf op houten paneel, vóór 1527)

Cover design: Textcetera, The Hague

© 2023 A. Ossewaarde. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

# Inhoud

Inleiding	7
<b>1 Noach dobert in een kist met slot en deksel</b>	<b>9</b>
De fresco's in de abdijkerk van Saint-Savin-sur-Gartempe-9; De afbeelding van Noach in de ark in de Middeleeuwen-11; De oudste ikonografie van de ark: Noach in een kist met deksel en slot-11; De ark in de vorm van een kist-14; De betekenis van de afbeelding van Noach in de ark-14; Twee handschriften uit de 6e/7e eeuw: de Weense Genesis en de Ashburnham Pentateuch-16; Noach en de ark op mozaïeken in de 12e en 13e eeuw-20; Latere ontwikkeling van de afbeelding van Noach en de ark-22	
<b>2 Jakob droomt van een ladder naar de hemel</b>	<b>27</b>
De "Salerno-ivoren"-27; De Jakobs ladder op het Salerno-ivoor-30; De droom van Jakob in de vroege christelijke kunst-31; De afbeelding van de Jakobs ladder in de Middeleeuwen-36; Verdere ontwikkelingen-38; Vanaf de 12e eeuw: uitbreiding van de scène-40; Na de Middeleeuwen-43; Drie bijzondere afbeeldingen die afgeleid zijn van het verhaal van de Jakobs ladder-47; 2. De Jakobs ladder op de abdijkerk in Bath-50; 3. Jakob en de "Stone of Scone"-51	
<b>3 Mozes wordt door een prinses gered uit de nijl</b>	<b>53</b>
Het verhaal van de vondst van Mozes in de vroege christelijke kunst-57; De oudste afbeelding van de redding van Mozes in de synagoge in Dura Europos-57; Een fresco in de catacombe aan de Via Latina in Rome, eerste helft 4e eeuw-58; Een ivoorrelief op het kistje van Brescia-59; De redding van Mozes in de "loggia di Raffaello"-61; De afbeelding in de 16 en 17e eeuw-63; Paolo Veronese (1528-1588)-64; Orazio Gentileschi (1563-1639)-66; Nicolas Poussin-69; Bartholomeus Breenbergh-72; De redding van Mozes in de nieuwere kunst-74; Lourens Alma Tadema (1836-1912)-74; Emil Nolde (1867-1959)-76; James Ensor-78; De redding van Mozes en het verhaal van koning Sargon-79; De betekenis van de redding van Mozes-80	
<b>4 Mozes vertrapt de kroon van de farao en brandt zijn mond aan hete kooltjes</b>	<b>81</b>
Het verhaal van Mozes die de kroon vertrapt in de kunst-84; Middeleeuwse miniaturen-85; Het Livre d'Heures de Louis d'Orléans (1490)-85; Speculum humanae salvationis-87; Het Mozes-thema in de schilderkunst-89; Giorgione, de vuurproef van Mozes, 1505-89; Jan Lievens. De kleine Mozes vertrapt de kroon van de farao (1630/40)-90; Jan Steen, ca. 1670-92; Latere afbeeldingen-93; De betekenis van de afbeelding van de kroon van de farao-94	
<b>5 De profeet Habakuk gaat vliegen</b>	<b>95</b>
De vliegende profeet in de kunst-98	

6	<p><b>6 Een bijzonder timpaan</b> <span style="float: right;">103</span>  Een Romaanse kerk in Neuilly-en-Donjon–103; Het timpaan–104; De ‘latei’–105; De kapitelen–107; De ongehoorzame Adam en Eva tegenover de gehoorzame Daniël–108</p>
7	<p><b>7 De mooie Susanna gaat in bad</b> <span style="float: right;">109</span>  Een bijzonder kristal in het British Museum in Londen–109; Het verhaal van Susanna in de vroege christelijke kunst–112; Het Susanna-kristal van Lotharius, ca. 850-869–116; De Susanna-afbeelding in de kunst van de 16e en 17e eeuw–118; Lorenzo Lotto, 1517–118; Het Susanna-schilderij van Artemisia Gentileschi, 1610–121; Verdere ontwikkelingen–123</p>
8	<p><b>8 De verdwenen kleren van de profeet Jona</b> <span style="float: right;">125</span>  Het verhaal van Jona in de vroege christelijke grafkunst–126; De profeet Jona is naakt–131; Ook buiten de grafkunst–133; Na de 4e eeuw–135</p>
9	<p><b>9 Tobias, de engel en de vis</b> <span style="float: right;">137</span>  Een opmerkelijke sarcofaag in de Église Sainte-Quitterie in Aire-sur-l’Adour–137; Sainte-Quitterie–137; Het verhaal van Tobias, de engel en de vis–140; Het verhaal van Tobias in de christelijke kunst–144; 15e eeuw: afbeeldingen van engelen–145; 16e eeuw: landschapschilders–148; De 17e eeuw: huiselijke tafereelen–149; Typologie–151</p>
10	<p><b>10 De man die een stok breekt bij het huwelijk van Jozef en Maria</b> <span style="float: right;">155</span></p>
11	<p><b>11 De verdorde hand van de vroedvrouw Salome</b> <span style="float: right;">163</span>  Het verhaal van de verteerde hand van Salome in de kunst–165; De scène van Salome na de 6e eeuw–167; De visioenen van Birgitta van Zweden–168; Hoe het met Salome afliep–169</p>
12	<p><b>12 Het eerste badje van het kindje Jezus</b> <span style="float: right;">171</span>  Een geëmailleerd kruis uit de 8e of 9e eeuw–173; Le Maître de Cabestany–173; De badscène in de oosterse kunst–176; Jezus en Dionysos–176; De relatie tussen de badscène en de afbeelding van de doop in de Jordaan–178</p>
13	<p><b>13 Jozef maakt van zijn kous een dekentje voor Jezus en blaast een vuurtje aan</b> <span style="float: right;">179</span></p>
14	<p><b>14 Jozef brandt een kaarsje</b> <span style="float: right;">185</span></p>
15	<p><b>15 Het wonder van de palmboom die voor het kindje Jezus boog</b> <span style="float: right;">189</span></p>
16	<p><b>16 Een rover komt in het paradijs</b> <span style="float: right;">195</span>  De “goede” rover aan het kruis–199</p>
17	<p><b>17 De vrouw die onder een bed knielt</b> <span style="float: right;">203</span></p>
18	<p><b>18 Petrus trekt zijn sandalen uit</b> <span style="float: right;">213</span></p>

# Noach dobert in een kist met slot en deksel

## De fresco's in de abdijkerk van Saint-Savin-sur-Gartempe

Ongeveer 40 kilometer ten oosten van de Franse stad Poitiers ligt het plaatsje Saint-Savin-sur-Gartempe. Het plaatsje telt niet meer dan 1000 inwoners. Het is vooral bekend om de plaatselijke abdijkerk die in 1983 is opgenomen in de Werelderfgoedlijst van de Unesco.

De kerk dateert uit de 11e eeuw en is zo prachtig gedecoreerd met fresco's van bijbelse verhalen, dat de kerk wel “de Romaanse Sixtijnse Kapel” wordt genoemd. Vooral de schilderingen van verhalen uit het bijbelboek Genesis op het plafond van de kloosterkerk zijn indrukwekkend. Op een hoogte van 17 meter en over een lengte van 42 meter hebben verschillende kunstenaars rond het jaar 1100 de schilderingen in het gewelf aangebracht.



▲ Deel van het plafond van de kloosterkerk in Saint-Savin-sur-Gartempe.

◀ Fresco's op het plafond van het middenschip van de kloosterkerk in Saint-Savin-sur-Gartempe, Frankrijk. De schilderingen dateren uit ca. 1100.

10 Een van de afgebeelde scènes op het plafond laat de ark van Noach zien. Volgens het bijbelverhaal zoals dat verteld wordt in Genesis 6 en 7, krijgt Noach van God opdracht een ark te bouwen om daarin de komende zondvloed te overleven. Het bijbelverhaal is wat de bouw van de ark betreft nogal nauwkeurig: de ark moet driehonderd el lang zijn, vijftig el breed en dertig el hoog. Het moet een ark zijn “met verschillende ruimten”, een ingang aan de zijkant en drie verdiepingen hoog.<sup>1</sup>

De schilder die op het plafond van de kerk in Saint-Savin-sur-Gartempe de ark heeft geschilderd heeft zich goed gehouden aan de voorschriften zoals Noach die kreeg: de ark is drie verdiepingen hoog en heeft verschillende ruimten. In de ruimten zien we enkele personen — volgens het bijbelverhaal de familieleden van Noach — en dieren die ook in de ark mochten.

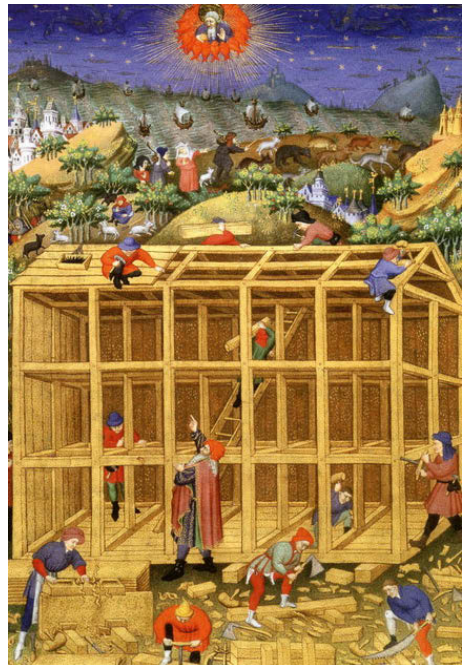
### *Het verhaal van Noach en de ark*

*“Dit is de geschiedenis van Noach en zijn nakomelingen. Noach was een rechtschapen man; hij was in zijn tijd de enige die een onberispelijk*



▲ *De ark van Noach: drie verdiepingen en verschillende ruimten. Fresco op het gewelf van de kloosterkerk in Saint-Savin-sur-Gartempe. Het fresco maakt deel uit van een Genesis-cyclus.*

► *De bouw van de ark van Noach. In het midden Noach, die aanwijzingen geeft aan de bouwlieden. Miniatuur in het Bedford-Getijdenboek uit ca. 1423. The British Library in Londen.*



<sup>1</sup> Genesis 6 vers 14 tot 17. Wat precies de lengte was van een bijbelse ‘el’ is niet zeker. Meestal wordt aangenomen, dat de bijbelse ‘el’ zo’n 45 tot 50 centimeter was.

*leven leidde, in verbondenheid met God. (..) In Noachs tijd was de aarde in Gods ogen verdorven en vol onrecht. Toen God zag dat de aarde door en door slecht was, (..) zei hij tegen Noach: 'Ik heb besloten een einde te maken aan het leven van alle mensen, want door hen is de aarde vol onrecht. Ik ga hen vernietigen, en de aarde erbij. Maak jij nu een ark van pijnboomhout. (..) Maak hem driehonderd el lang, vijftig el breed en dertig el hoog. (..) De ark moet een benedenverdieping krijgen en daarboven nog twee verdiepingen. Ik laat een grote vloed over de aarde komen, een watermassa die haar zal overspoelen, om alles onder de hemel waarin levensadem is te vernietigen; alles op aarde zal omkomen. Maar met jou zal ik een verbond sluiten. (..) Noach deed dit; hij deed alles zoals God het hem had opgedragen.'*<sup>2</sup>

## De afbeelding van Noach in de ark in de Middeleeuwen

Op de meeste afbeeldingen van Noach in de ark uit de Middeleeuwen en de eeuwen daarna zien we pogingen om de voorschriften die Noach kreeg zoveel mogelijk te volgen, net als op het plafond van de kloosterkerk in Saint-Savin-sur-Gartempe. Zo zien we bijvoorbeeld op een miniatuur in het Bedford-Getijdenboek uit ca. 1423 hoe ambachtslieden onder leiding van Noach zelf de ark aan het bouwen zijn. Het geraamte is al klaar en de miniatuur laat duidelijk zien, dat de ark volgens de bijbelse voorschriften “verschillende ruimten” krijgt en drie verdiepingen hoog wordt. Een getijdenboek bevat gebeden die op vaste “getijden” van de dag kunnen worden gebeden. Het Bedford-Getijdenboek, nu in de British Library in Londen, is genoemd naar de eerste bezitter, de hertog Jan van Bedford (1389-1435), zoon van de Engelse koning Henry IV. Het is niet bekend of deze Jan van Bedford ook de opdrachtgever van het getijdenboek was.

## De oudste ikonografie van de ark: Noach in een kist met deksel en slot

De afbeelding van Noach in de ark behoort tot de oudste afbeeldingen in de christelijke kunst. In de christelijke grafkunst van de 3e en 4e eeuw is de afbeelding zelfs een van de meest voorkomende oudtestamentische

<sup>2</sup> Genesis 6 vers 9 tot 22. Voor de bijbelcitatien is in dit boek uitgegaan van de tekst van de Nieuwe Bijbelvertaling 2021, de NBV21.



12 afbeeldingen: zowel in de Romeinse catacomben als op de sarcofagen komt de afbeelding ca. 40 maal voor. De afbeelding was vooral in de grafkunst zo geliefd, omdat het een zogenaamde ‘reddingsafbeelding’ is die in een grafomgeving aan de nabestaanden de hoop gaf, dat God de overledene van de dood zal redden zoals hij ook eens Noach redde van de wateren van de zondvloed.

Toch is er een opmerkelijk verschil tussen de Noach-afbeeldingen uit de vroege christelijke kunst van de 3e en 4e eeuw en de afbeeldingen uit latere eeuwen, zoals in de abdijkerk van Saint-Savin-sur-Gartempe en in het Bedford-Getijdenboek.

In tegenstelling tot de latere afbeeldingen voldoet de ark op de vroege christelijke afbeeldingen in geen enkel opzicht aan de beschrijving zoals die in het Genesis-verhaal wordt gegeven. De ark is hier niet drie verdiepingen hoog en bestaat ook niet uit allerlei ruimten. De ark is een eenvoudige rechthoekige kist die op het water dobert. De kist heeft een deksel die meestal openstaat en op sommige afbeeldingen is zelfs het slot op de kist nog zichtbaar. Noach staat in de kist. Alleen zijn bovenlichaam is zichtbaar. Op de fresco’s in de catacomben is Noach meestal frontaal en in gebedshouding, met opgeheven armen, weergegeven.



▲ Noach in de ark. De ark heeft de vorm van een open kist. Fresco uit de 3e eeuw in de catacombe van Petrus en Marcellinus in Rome. Links komt een duif aanvliegen met een olijftakje in zijn bek. Noach is frontaal en als orante (in gebedshouding) weergegeven.



▲ De rechter zijkant van een sarcofaag uit de eerste helft van de 4e eeuw. Links Daniël in de leeuwenkuil en de profeet Habakuk, rechts Noach in de ark die de vorm heeft van een kist. Het slot op de kist is nog zichtbaar. De sarcofaag bevindt zich in het Museo Pio Cristiano, onderdeel van de Vaticaanse Musea.



Vanuit een hoek van de afbeelding komt een duif aanvliegen, vaak met een olijftakje in de bek, zoals op een schildering uit de 3e eeuw in de catacombe van Petrus en Marcellinus in Rome.

Op de sarcofaagen is Noach meestal niet frontaal maar in profiel afgebeeld. Hij strekt zijn armen uit naar de duif die komt aanvliegen. Soms is ook de boom weergegeven van waaruit de duif wegvliegt. Andere verhalende details, zoals personen en dieren die een plaatsje krijgen in de ark of mensen en dieren die in het water van de zondvloed proberen te overleven, ontbreken volledig.

In het Museo Pio Cristiano, onderdeel van de Vaticaanse Musea, bevindt zich een sarcofaag die in het tweede kwart van de 4e eeuw is gemaakt in een werkplaats in de stad Rome.<sup>3</sup> Op de rechter zijkant van de sarcofaag zijn twee bijbelse scènes afgebeeld. Links staat Daniël in de leeuwenkuil tussen twee leeuwen terwijl de profeet Habakuk hem een bakje met voedsel aanreikt.<sup>4</sup> Helemaal rechts staat Noach in de ark. De ark heeft de vorm van een kist die op de golven drijft. Op de kist is het slot nog zichtbaar. Noach is in profiel weergegeven. Hij heeft zich naar rechts gedraaid en op zijn uitgestoken armen strijkt een duif neer met een takje in zijn bek.



▲ Deel van een deksel van een sarcofaag uit de eerste helft van de 4e eeuw. Het fragment bevindt zich in het Museo Pio Cristiano in het Vaticaan. Links staat Noach in de ark die de vorm heeft van een kist. Rechts de scène van de drie jongelingen in de brandende vuuroven.

3 Afbeelding en beschrijving van de sarcofaag in het Repertorium der christlich-antiken Sarkophage. Erster Band, 1967, nr. 23b. In het vervolg zullen de drie delen van het Repertorium steeds worden aangeduid als REP. I, II en III.

4 Voor het verhaal van de profeet Habakuk: zie hoofdstuk 5.

14 Op de deksel van een andere sarcofaag, eveneens in het Museo Pio Cristiano, is de afbeelding van Noach in de ark gecombineerd met een afbeelding van de drie jongelingen in de brandende vuuroven.<sup>5</sup> Noach heeft zich hier naar links gedraaid en strekt zijn armen uit naar de duif die komt aanvliegen. Ook hier heeft de ark de vorm van een kist. De deksel staat open en het slot op de kist is nog goed zichtbaar.

### De ark in de vorm van een kist

Het is opmerkelijk, dat op alle afbeeldingen uit de vroege christelijke kunst van de 3e en 4e eeuw de ark is weergegeven in de vorm van een kist en niet als een ark “met drie verdiepingen en verschillende ruimten”, zoals op latere afbeeldingen. De oorzaak moet gezocht worden in de vertaling van de oorspronkelijk Hebreeuwse tekst van het Oude Testament in het Grieks in de periode tussen ongeveer 250 en 50 vóór Christus. De vele Griekstalige joden die in Egypte woonden hadden steeds meer moeite met het Hebreeuws en daarom werd de Hebreeuwse tekst van de boeken van het Oude Testament vertaald in het Grieks. Volgens de legende zouden 70 geleerden aan deze vertaling hebben gewerkt. Daarom wordt deze Griekse vertaling de *Septuagint* genoemd, naar het Latijnse *septuageni*, wat 70 betekent. In deze Griekse vertaling wordt het Hebreeuwse woord voor “ark” (*tevah*) omgezet in het Griekse “kibotos” (*κῖβωτός*), wat letterlijk “houten doos” of “kist” betekent.

In de tijd van het ontstaan van de vroege christelijke kunst is deze Septuagint (vaak afgekort met de Romeinse cijfers LXX) niet alleen bij de joden maar ook bij de christenen de meest gebruikte bijbelvertaling. Dat de ark van Noach vervolgens overeenkomstig deze Griekse vertaling als een kist wordt afgebeeld is vanuit de tekst van de Septuagint dus te verklaren.

### De betekenis van de afbeelding van Noach in de ark

Dat de afbeelding van Noach, die in de ark wordt gered van het water van de zondvloed, vooral in de vroege christelijke grafkunst van de

---

<sup>5</sup> Afbeelding en beschrijving van de sarcofaag in REP. I.121. Het verhaal van de drie jongelingen in de brandende vuuroven wordt verteld in hoofdstuk 3 van het bijbelboek Daniël.

3e en 4e eeuw zo geliefd was, is begrijpelijk. Het verhaal vertelt van redding, verlossing en perspectief en de afbeelding kon daarom troost en hoop geven aan de nabestaanden van de overledene: zoals God eens in het verleden Noach redde van de dood, zo zal God ook zorgen voor de overledene en hem of haar redden uit de klauwen van de dood.

Omdat het accent lag op deze boodschap van redding, hoop en perspectief kon de afbeelding in de vroege christelijke kunst zich volledig concentreren op Noach die in de ark van het water van de zondvloed wordt gered. Allerlei andere elementen uit het verhaal worden weggelaten, zoals het water van de zondvloed, de regen, de mensen en dieren die verdrinken. Alleen de duif die terug komt vliegen met een olijftakje in de bek als bewijs dat het water weer is gezakt, ontbreekt als teken van hoop zelden op de afbeelding.

Door de concentratie op Noach en op de duif met het olijftakje wordt de Noach-scène symbool van redding, hoop en perspectief. Dat verklaart ook een bijzondere afbeelding op een sarcofaag uit het begin van de 4e eeuw die volgens de inscriptie bestemd was voor een vrouw, Julia Julianete.<sup>6</sup> De linkerhelft van de sarcofaag is gevuld met een afbeelding van Jona die in zee wordt geworpen.<sup>7</sup> In de rechter bovenhoek van deze scène drijft een kist op de golven, zoals gebruikelijk op de meeste Noach-afbeeldingen uit deze tijd. De deksel is open en het slot op de kist is zichtbaar. Vanuit de linkerhoek komt een duif aanvliegen met een olijftakje in de bek. Bijzonder op deze afbeelding is dat niet Noach, maar de overleden Julia Julianete als een vrouwelijke Noach in frontale gebedshouding in de kist staat.

In de sarcofaag is Julia Julianete begraven en het is duidelijk wat de opdrachtgevers van de sarcofaag met deze afbeelding hebben willen aangeven: Julia Julianete is dood, maar zij zal gered worden uit de gevaren van de dood, zoals eens Noach werd gered van de dodelijke dreiging door het water van de zondvloed.

---

6 De sarcofaag is gemaakt in een werkplaats in de stad Rome en bevindt zich in het Museo Pio Cristiano. Afbeelding en beschrijving van de sarcofaag in REP. I.46.

7 Zie hoofdstuk 8 voor het verhaal en de afbeeldingen van Jona.



▲ Detail van de linkerhelft van de sarcofaag van Julia Julianete; de ark is opgenomen in de grotere scène van Jona die in het water wordt geworpen. In de ark staat niet Noach, maar Julia Julianete zelf. Links boven komt de duif aanvliegen met een olijftakje in de bek



▲ De zondvloed. Miniatuur in een Genesis-handschrift uit de 6e eeuw. Het handschrift bevindt zich in de Nationale Bibliotheek in Wenen en wordt daarom aangeduid als de “Weense Genesis”. In het midden de ark met drie verdiepingen..

## Twee handschriften uit de 6e/7e eeuw: de Weense Genesis en de Ashburnham Pentateuch

In het begin van de 5e eeuw ontstaat er naast de Griekse *Septuagint* ook een Latijnse vertaling, de *Vulgata*. In de *Vulgata* wordt het Oude Testament niet vanuit de Griekse tekst van de *Septuagint* vertaald, maar vanuit het oorspronkelijke Hebreeuws. Vanaf dat moment wordt het woord “kist” weer vervangen door “ark” en komt op de afbeeldingen ook weer de ark voor zoals die in Genesis beschreven is.

Op een afbeelding van de *Weense Genesis*, een geïllustreerd handschrift van het boek Genesis uit de 6e eeuw, zien we dat de weergave van de ark al is veranderd. Het handschrift is prachtig geïllustreerd met tientallen miniatures, waarvan er 48 bewaard zijn gebleven.

Op een realistisch weergegeven afbeelding van het verhaal van de ark in Genesis 6 en 7 zien we hoe tal van mensen en dieren in het woeste water van de zondvloed verdrinken. Noach bevindt zich in de ark die niet meer de vorm heeft van een rechthoekige kist, zoals in de 3e en 4e eeuw, maar van een drijvende ark met drie verdiepingen.

De *Weense Genesis*, zo genoemd omdat het manuscript zich bevindt in de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen, is een van de drie bewaard gebleven purper-handschriften waarin teksten en afbeeldingen zijn opgenomen op purper geschilderde pagina's.<sup>8</sup> Het gebruik van

<sup>8</sup> De andere purperen handschriften zijn de *Codex Purpureus Rossanensis* (in het Italiaanse Rossano) en de *Codex Sinopensis* (in Parijs), beide gemaakt in de 6e eeuw.

purper was uitermate kostbaar en wijst er op, dat de opdrachtgever mogelijk uit keizerlijke kringen afkomstig was. Het is niet onmogelijk, dat de Byzantijnse keizer Justinianus I (527-565) zelf de opdracht heeft gegeven. Het handschrift is waarschijnlijk vervaardigd in een Syrisch-Palestijnse omgeving, mogelijk in Jeruzalem of Antiochië.

Een heel bijzondere afbeelding van de zondvloed en de ark van Noach vinden we in de zogenaamde *Ashburnham Pentateuch*, een handschrift dat vermoedelijk aan het eind van de 6e of in het begin van de 7e eeuw gemaakt is. Zoals de naam ‘pentateuch’ aangeeft bevat het boek de tekst van de eerste vijf boeken van het Oude Testament, ook wel ‘de boeken van Mozes’ genoemd. Het handschrift is geschreven in het Latijn en niet in het Grieks, zoals de meeste van de bewaard gebleven manuscripten uit deze periode.

Van het handschrift zijn in de loop van de eeuwen delen verloren gegaan. Zo ontbreekt het boek Deuteronomium volledig en ook de overige boeken zijn niet meer compleet. In totaal zijn 142 pagina’s met tekst en 19 pagina’s met afbeeldingen bewaard gebleven.

Op de meeste van de 19 bewaard gebleven beeldpagina’s, zoals die met scènes uit de verhalen van Kaïn en Abel en van Isaak en Rebecca, zijn als in een stripboek meerdere scènes afgebeeld.<sup>9</sup> Maar voor de miniatuur van de zondvloed en de ark van Noach heeft de maker van het handschrift een hele pagina gereserveerd.<sup>10</sup> De miniatuur bevat een aantal opmerkelijke details. De ark van Noach lijkt op geen enkele manier op de ark op voorgaande afbeeldingen. Hij heeft de vorm van een groot rond schip, versierd met horizontale roze, oranje en groene strepen. De ark lijkt vier verdiepingen te hebben. De dubbele deur is de toegangsdeur voor de onderste drie verdiepingen. Op de bovenste verdieping zijn enkele vensters zichtbaar. De ark drijft in het water van de zondvloed. In het water zijn de verdronken lichamen weergegeven van twee grote en twee kleinere mensen en van enkele dieren, waaronder drie paarden.

Het is niet bekend waar de *Ashburnham Pentateuch* is geschreven en geïllustreerd. Op grond van ikonografische parallellen heeft men wel gewezen op de Spaanse *Beatus-apocalypsen*. Het vroegste

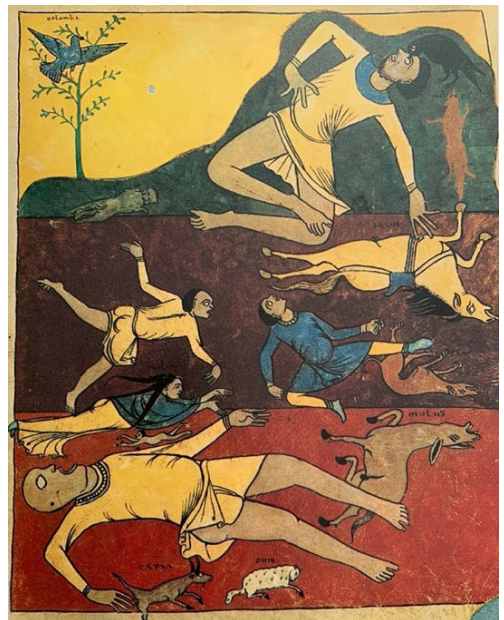
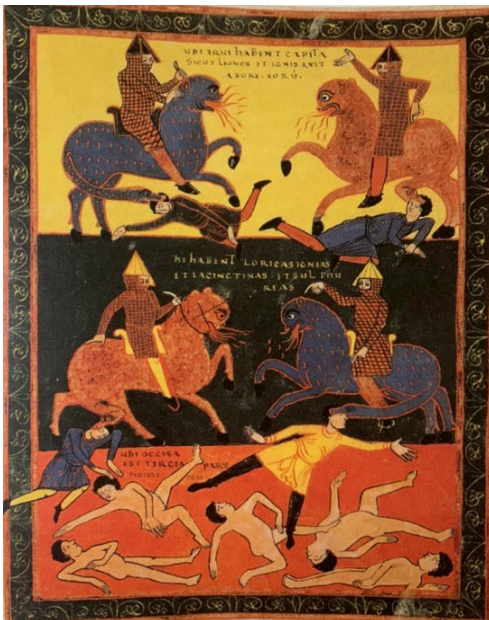
<sup>9</sup> De scènes van Kaïn en Abel staan op fol. 6r; die van Isaak en Rebecca op fol. 21r.

<sup>10</sup> Fol. 9r.



exemplaren geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven. Ze bevinden zich nu in bibliotheken in New York, Londen, Parijs en in het Escorial bij Madrid. De illustraties in deze handschriften vertonen zoveel overeenkomst met die in de Ashburnham Pentateuch, dat verondersteld wordt dat ook de Ashburnham Pentateuch in een Spaans scriptorium moet zijn vervaardigd.

De Ashburnham Pentateuch heeft overigens een bewogen geschiedenis doorgemaakt. Al spoedig na de vervaardiging kwam het handschrift in het bezit van de kathedraal van de Franse stad Tours. Daar stond het bekend als de *Pentateuch van Tours*. In 1842 verhuisde het manuscript naar de Bibliotheek van Tours. In datzelfde jaar werd het gestolen door een Italiaanse graaf, Guglielmo Libri, die in de loop van de jaren vele duizenden boeken en handschriften uit Franse bibliotheken stal en ze vervolgens verkocht aan Engelse verzamelaars. Een van deze verzamelaars was Bertram Ashburnham, de vierde Graaf van Ashburnham. In 1847 kocht hij van Libri een aantal manuscripten, waaronder de Pentateuch



▲ Twee afbeeldingen in een commentaar op de apocalyps in een 11<sup>e</sup> eeuwse kopie van het Spaanse *Beatus*-commentaar, gemaakt voor de Abdij Saint-Sever in het zuidwesten van Frankrijk. Het handschrift bevindt zich in de Bibliothèque nationale in Parijs. Op grond van de ikonografische parallellen tussen de liggende personen en paarden in de *Beatus*-apocalyps en die in de zondvloedafbeelding in de Ashburnham Pentateuch wordt wel verondersteld dat de Ashburnham Pentateuch ook in een Spaanse omgeving moet zijn gemaakt.



20 van Tours, die vanaf dat moment de naam *Ashburnham Pentateuch* kreeg. Na het overlijden van Bertram in 1878 verkochten de erfgenamen van de graaf het manuscript in 1888 aan de Bibliothèque nationale in Parijs, waar het zich nu bevindt.

### Noach en de ark op mozaïeken in de 12e en 13e eeuw

Uit de 12e en 13e eeuw stammen enkele kerken die zijn gedecoreerd met mozaïeken met bijbelse voorstellingen. In deze kerken zijn steeds meerdere afbeeldingen gewijd aan het verhaal van Noach en de ark.

De *Cappella Palatina*, de hofkapel van het koninklijke paleis in Palermo, Sicilië, werd in het midden van de 12e eeuw gebouwd voor de Normandische koning van Sicilië en Zuid-Italië, Rogier II (1095-1154). Alle wanden van de hofkapel zijn versierd met prachtige mozaïeken met bijbelse voorstellingen. Ook het verhaal van Noach krijgt een plaats. Op een van de Noach-afbeeldingen zien we de ark direct na de zondvloed. Het water is gezakt en de ark is op twee bergtoppen blijven hangen. Noach begeleidt de dieren die de ark weer kunnen verlaten. Rechts staat God onder een regenboog. Met zijn rechterhand maakt hij een zegend gebaar.

Ook de *Dom van Monreale*, gebouwd in opdracht van de laatste Normandische koning van Sicilië, William II (1154-1189), is gedecoreerd



► Mozaïek in de *Cappella Palatina* in Palermo, midden 12e eeuw. Noach begeleidt de dieren uit de ark. Rechts van hem staat God die onder de regenboog een verbond sluit met Noach.

met prachtige mozaïeken met bijbelse scènes. Op de zuidwand van het middenschip bevinden zich de mozaïeken van het Oude testament. In de bovenste zone zien we onder meer de afbeeldingen van de schepping, waar God de aarde, de dieren van de zee, de vogels en de mens scheidt. In de zone daaronder zijn de Noach-scènes afgebeeld: Noach die de dieren uit de ark laat en God die bij de regenboog een verbond met Noach sluit.

De mozaïeken in de *basiliek San Marco* in Venetië dateren uit het midden van de 13e eeuw. Ook hier maakt de afbeelding van de ark deel uit van een cyclus van scènes uit het leven van Noach. Opmerkelijk is de plaats van de Noach-cyclus in de kerk. De afbeeldingen bevinden zich niet op een van de wanden van het middenschip, zoals in de kerken in Palermo en Monreale, maar op een boog in het atrium van de kerk. Het atrium is de voorhal van de kerk waar de kerkgangers binnenkomen. De confrontatie bij binnenkomst met de geschiedenis van Noach en de zondvloed is zo tegelijk een waarschuwing (de zondvloed) en een teken van hoop (de terugkerende duif en de regenboog).



◀ Een deel van de zuidwand van het middenschip in de Dom van Monreale, Sicilië, tweede helft van de 12e eeuw. In de bovenste zone bevinden zich afbeeldingen van de schepping: God scheidt de wereld, de vogels, de vissen en de mens. In de onderste zone links Noach die de dieren uit de ark laat en daarnaast de afbeelding van God die bij de regenboog een verbond sluit met Noach.

► *Het atrium (de voorhal) van de basiliek San Marco in Venetië. Op de voorste boog zijn in het midden van de 13<sup>e</sup> eeuw de mozaïeken met de geschiedenis van Noach en de ark aangebracht (rechts). De kerkgangers werden direct bij binnenkomst geconfronteerd met de zondvloed, maar ook met de regenboog als symbool van Gods belofte.*



### Latere ontwikkeling van de afbeelding van Noach en de ark

In de kunst na de Middeleeuwen verandert er niet veel meer in de ikonografie van de afbeelding van de ark van Noach. Grote cycli van scènes uit het leven van Noach komen vrijwel niet meer voor. Meestal kiest de kunstenaar er voor om één bepaalde gebeurtenis uit het leven van Noach af te beelden.

In de 17e eeuw plaatsen de schilders graag bijbelse scènes in indrukwekkende en soms zelfs onheilspellende landschappen. De Vlaamse schilder Jan Brueghel de Oudere (1568-1625) schildert rond 1613 een weids landschap met daarin een bonte verzameling van dieren die vreedzaam



bij elkaar zijn: vogels, leeuwen, tijgers, paarden, schildpadden, kamelen en olifanten. Rechts is Noach druk om de dieren te begeleiden naar de ark, die heel klein op de achtergrond zichtbaar is.

De Franse schilder Nicolas Poussin (1594-1665) kiest voor de dramatiek van de zondvloed, zoals we die ook zagen in de Weense Genesis en in de Ashburnham Pentateuch. Tussen 1660 en 1664 maakt hij vier schilderijen die de seizoenen moeten symboliseren. Op elk van de vier schilderijen schildert Poussin een bijbelse afbeelding. Op het schilderij van de winter beeldt hij de scène van de zondvloed af en plaatst hij het gebeuren in een dreigend en onheilspellend landschap. Onder een donkere onweerslucht proberen mensen zich zwemmend in het water van de zondvloed te redden. Rechts proberen een man en een vrouw een kind in veiligheid te brengen in een boot. In de verte, onder de lichtflitsen aan de onweerslucht, drijft de ark van Noach.

Andere kunstenaars kiezen er niet voor om de dramatische gebeurtenissen van de zondvloed af te beelden, maar juist de hoopvolle scène van God die na de zondvloed een verbond met Noach sluit.



▲ Jan Brueghel de Oudere. *De intrede van de dieren in de ark van Noach*. Ca. 1613. Olieverf op paneel. Hoogte 60 cm., breedte 91 cm. Museum voor Schone Kunsten in Boedapest.

24 In Genesis 8 en 9 wordt verteld, dat als het water van de zondvloed gezakt is en de dieren uit de ark zijn gekomen, Noach een altaar bouwt en een offer brengt aan God. God sluit daarop een verbond met Noach en Hij doet daarbij een belofte:

*“Ik sluit met jullie dit verbond: nooit weer zal alles wat leeft door het water van een vloed worden uitgeroeid, nooit weer zal er een zondvloed komen om de aarde te vernietigen. En dit, zei God, zal voor alle komende generaties het teken zijn van het verbond tussen Mij en jullie en alle levende wezens bij jullie: Ik plaats mijn boog in de wolken; die zal het teken zijn van het verbond tussen Mij en de aarde. Wanneer Ik wolken samendrijf boven de aarde en in die wolken de*



▲ Nicolas Poussin. De zondvloed. 1660-1664. Olieverf op doek. Hoogte 118 cm., breedte 160 cm. Het Louvre in Parijs.